

TANULMÁNYOK A VARÁZSLÓ KERTJÉBŐL

„Világosak lesznek előttünk a homályok és sötétségek”. Tanulmányok Csáth Gézaról

■ Számos magyarországi és határon túli kutató legfrissebb eredményei, újszerű megközelítésmódjai, illetőleg Csáth Géza irodalmi alakját feltáró, értelmező és továbbrajzoló írásai képezik a *„Világosak lesznek előttünk a homályok és sötétségek”* című tanulmánykötet gerincét. Az életmű korszakolásától, recepciótörténetétől és kanonizációs kérdéseitől kezdve egészen utóéletéig, azaz a Csáth-adaptációk és fordítások megszületéséig és jelenvalóságáig, az esettanulmányok ezen aspektusok szerint árnyalják a Csáth-jelenséget. Az író magánéleti vonatkozású történései, orvosi praxisának egyedi esetei, tudományos tevékenységének eredményei és korszakalkotó pszichológiai megállapításai személyiségének és munkásságának jól megragadható arculatát vetítik ki.

A kötet szerkesztői hat tematikus blokkba rendezték a tanulmányokat, melyek révén fokozatosan beljebb kerülhetünk a „varázsló kertjébe”, azaz Csáth irodalmi, közéleti és kulturális tevékenységének összetett világába. Úgy vélem, hogy a kötet tematikus egységek szerinti besorolása kreatív megoldásnak tekinthető szerkesztők részéről, annak érdekében, hogy az olvasó könnyen befogadható, szisztematikusan követhető, egyfajta logikai és összefüggésteremtő hálózatba szőve mélyüljön el Csáth életmű-

vében. A továbbiakban ezen hat szempont szerinti struktúra mentén mutatom be a tanulmányok számomra legfontosabbnak vélt csomópontjait.

Az első egység téma, motívum és műfaj szempontú tanulmányokat foglal magába. Bengi László észrevétele szerint Csáth kései novelláinak döntő hányada elmarad a csak néhány évvel korábban született elbeszélések színvonalától, továbbá kiemeli Csáth azon nézetét, miszerint a modern pszichológiát éltetve hangsúlyozta, hogy „a freudi igazságok, azaz a pszichológia valódi tényei” által megalapozott irodalomszemlélet „az esztétikát egzakt tudománnyá fogja emelni”. Bengi Csáth kései novelláit veszi górcső alá, és azt vizsgálja bennük, hogy tekinthetőek-e többnek vagy legalábbis másnak, mint afféle laposan prózai, témájukat földhözragadtan fejtegető alkotásoknak. Három szempont, avagy feltevés alapján közelíti meg ezeket a novellákat. Először is úgy véli, hogy Csáth késői szövegeiben nem érvényesül nagyobb nyomatékkal a pszichofiziológiai látásmód, mint korábbi alkotásaiban. Másodszer meggyőződése, hogy az analízis jelleg, a részletekre való koncentráció máshogy van jelen Csáth tízes évek eleji novelláiban, mint ahogyan azt Kosztolányi feltételezte. Harmadszor pedig pontatlannak

tartja azt a megközelítést, amely ezen novellák prózaiságát az álomszerűség megszűnéséből származtatja. Bartal Mária Csáth szakmai identitásának különböző rétegeire hívja fel a figyelmet, amelyek egyre intenzívebb kapcsolatba lépnek egymással. Fókuszpozícióba az orvos-beteg interakció ismétlődő és a novellákban változatosan felhasznált kommunikációs helyzetének értelmezését helyezi. A szerző kitér arra, hogy a 19. század folyamán az európai irodalomban szembetűnő változás lépett fel az orvosszereplők ábrázolásmódját illetően. Az elborult alkimista doktorfigurákat felváltották a felelős szakemberként megjelenített polgári orvosok, akik lényegében ebben az időszakban válnak természettudományos alapokon gyógyító, speciális szakismerettel rendelkező alakokká. A tanulmány továbbá érzékelteti azt a kontrasztot, amely az ifj. Brenner József (Csáth) egyik korai írásában megjelenő, etikai és elvi szempontokat hangsúlyozó orvos-beteg kapcsolatot, valamint a későbbi naplóból kirajzolódó, tényleges orvosi praxisa között feszül. Csáth rendszeresen visszaélt nőpánciensei kiszolgáltatottságával; az orvosok ezen megnyilvánulásai a 19. században mintegy annak igazolására szolgáltak, hogy kontroll alatt tartják a helyzetet. A korabeli leírások arról tanúskodnak, hogy a szexuális abúzus áldozatai természetesnek tekintették az orvosok efféle bánásmódját, sőt gyanakvással kezelték az ettől eltérő viselkedést. A *Muzsikusok* című kötetétől kezdve általánossá válik az analitikus szemléletmód szerepeltetése a szövegeiben. Az orvos hatalmi pozíciójával való visszaélés az egyik legfontosabb tematikájaként jelenik meg az olyan novelláknak, mint a *Johanna*, a *Fri-*

gyes, *Az albíróék* vagy a *Lajos* című befejezetlen szöveg. Papp Ágnes Klára írásában két okból is kézenfekvőnek tekinti a Csáth Gézával és a mese kapcsolatával való foglalkozást: egyrészt korai írásainak már a címében is szerepel a mese kifejezés, másrészt olyan utalásokat, motívumokat, cselekményrendszert épít fel történeteiben, amelyek mesei sajátosságokkal rendelkeznek, mesei szituációkat idéznek meg. A mese a korszak „kulcsszavaként”, azaz népszerű műfajaként mutatkozik meg, amely nemcsak „irodalmasodik”, hanem az elbeszélés határait feloldva közeledik a mese felé. Csáth esetében nem mutatkozik meg egységes mesefelfogás; a tanulmány elsődleges célja pedig az életművön belüli rendszerezése a meséknek, emellett azon látens mesefogalmak megvilágítása, amelyek egyszerre vannak közelebb Csáth művészetfelfogásához és a kor mesekultuszának tisztázásához.

A második rész konkrét novellákat értelmez közelről. Osztroluczky Sarolta az *Apa és fiú* korai Csáth novellát vizsgálja, amely a recepció az életmű kiemelkedő darabjaként, már-már „hibátlannak mondható” írásműként tart számon. A tanulmányíró, szem előtt tartva a szöveg szerkezeti és motivikus sajátosságait, a tékozló fiú evangéliumi példabeszédének (Lk 15, 11–32) inverz vagy klasszikus parafrázisaként olvassa újra Csáth ezen novelláját. Egy párbeszéd parafrázisaként értelmezi a szöveget, valamint a bibliai példázattal való kölcsönös reinterpretációként. Szerkezeti tagoltságában analóg felosztás és a cselekményelemek szintjén inverz megoldások szerint működik a két szöveg. Utóbbira legszembetűnőbb példa, hogy a bibliai történettel ellentétben, Csáth novellájában az

apa kerül meg, és kerülnek át a vég-tisztességtől megfosztott, csontig lecsupaszított és szemléltető eszközként használt apa maradványai a fiú birtokába. Kettejük újralátalkozásában ismételten a bibliai történet alulnézetéből láthatjuk a szereplőket: a fiú elébe siető apa helyett a sarokban álló csontváz fogadja a fiút, továbbá a parabolában az apa a testi érintkezés kezdeményezője, a novellában pedig (érthető módon) a fiú kezdi tapogatni a skeletumot, majd egyfajta bizarr bábozásba kezd vele. Kányádi András a *Tavaszkok* című Csáth-novella kapcsán olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a szöveg bizonytalan keltezése, amely az irodalomtörténészek körében is eltérő jellemzésekhez vezet. Rávilágít továbbá annak valószínűségére is, hogy eredetileg Csáth németül írta meg a szöveget annak ellenére, hogy némettudása nem volt tökéletes. Az elemzés további pontjai rámutatnak számos nyelvi, stiláris hiba jelenlétére a szövegben, amelyek a pontatlan, lektorálatlan fordításból is származtathatóak.

A harmadik egység szövegalkotási eljárások megnyilvánulásaiával foglalkozik. Mizsur Dániel a Csáth novellisztikájában gyakran alkalmazott keretfikciós szerkesztésmódról ír, amely a modernség korszakában más szerzők esetében is megjelenik. Csáth szövegeit elemezve felfigyel a kvázi azonos, egyszerű megoldások beépülésére a narratív szituációkban – kivételként, *A kis Emma* című novellát emeli ki, amely a keretfikciós struktúra szempontjából bonyolultabb jelentésszerkezettel rendelkezik. Általánosan véve, ezekben a művekben a meg nem nevezett elbeszélő összetalálkozik ismerősével, aki elmond neki egy történetet, így a keretfikció funkciójából is adódóan, az elsődleges

narrátor elbeszélői tevékenysége megadja a történetmondás és a másodlagos elbeszélő tevékenységének beszédszituációját. A keretfikció világa mint tökéletlen létforma, a siralomvölgy konstrukciójaként jelenik meg, amely az álomelbeszélésben szerzett tapasztalatokból, illetve az átélt érzelmek és érzetek bizonytalanságából táplálkozik. A *Hajnali elbeszélés* című novella a kettős beágyazás modelljét követi. A *Souvenir* című szöveg pedig a narratív beágyazás alapját egy írásos dokumentumra helyezi, amely a keretfikciós történetmondás helyzetét helyettesíti. Gintli Tibor abból indul ki tanulmányában, hogy Csáth Géza novelláira jellemzőek az olyan kíméletlen, brutális tetteket vagy morbid helyzeteket színre vivő cselekményelemek mint az állatkínzás, gyilkosság vagy halottgyalázás. Csáth műveikhez azt a lélektani előfeltevést kapcsolja, hogy halvány határvonal választja el egymástól a normálisat és a kórosat. Gintli egy kevésbé közismert eljárását mutatja meg azoknak az olvasót provokáló és komfortzónájából kimozdító narratív poétikáknak, amelyek az intertextuális utalások révén jönnek létre. Ezek az intertextusok egyrészt lehetnek halványak, azaz a tudatos használatuk szempontjából eldönthetetlenek, és másrészt tartalmazhatnak az allúzió szándékosságával beemelt elemeket is. A Gintli által felsorakoztatott példák közül *A varázsló kertjében* fellelhető intertextusokat emelném ki. A varázsló és a szolgálatában álló rablók alakjai az *Aladdin* és a *csodalámpa* gonosz mórjának és az *Ali baba és a negyven rabló* történetének intertextusaiként értelmezhetők. Ez pedig azáltal válhat provokatív betétté, hogy míg az Ezeregyéjszaka meséinek

narrátorai morálisan elkülönülnek a negatív hősöktől, addig Csáth világában a Vass fiúk azonosulnak velük, sőt csodálják a rablókat gyilkosságra utasító varázslót. Egy másik érzékletes példa erre az *Egyiptomi József* című novellában lelhető fel, amelynek provokatív jellegét az elbeszélő, Zalai Jóska magatartása és érzéki tapasztalatai teremtik meg. A bibliai József morális feddhetetlenségével és önmegtartóztatásával szemben Zalai Jóska érzéki örömeitől vezérelten szexuális kapcsolatot létesít egy házas zsidó asszonnyal, ami mintegy tökéletes alulnézetét írja le a bibliai történetnek.

A negyedik blokk párhuzamok és kapcsolódások jelenlétére hívja fel a figyelmet, melyek az életművön belül és kívül is megnyilvánulnak. Kosztolányi Tibor értekezésében Csáth *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című tanulmányából indul ki. A szakemberek és laikusok számára is közzérhető mű azt tételezi fel, hogy az emberi személyiség komplexekből, motiváló faktorokból tevődik össze. A legfontosabbak ezek közül a szexuális-fajfentartási, egészségi, anyagi, illetve erkölcsi avagy ambíciót érintő komplexek. Csáth szerint súlyos komplexsérülések esetén alakulnak ki a téveszmék, amelyek különböző pszichiátriai betegségek formájában jelennek meg. *A Schmith mézeskalácsos* című novellában a főhős erős ambíciókomplexszel rendelkezik, majd hosszú évek elfojtása után szexuális komplexé is előtör belőle. Miután féltékenységétől vezérelten megöli feleségét, mintegy helyreáll önértékelése és belső egyensúlya is, paranoid illúziója által. *A Rozi* című novellában a feleség szexuális komplexé kerül előtérbe, melyet kockázatkeresés dominál, vagyis olyan kap-

csolatok jelentenek számára kielégülést, amelyekben manipulálhatja partnerét. Férje sérelmeit pálinkával tompítja, majd miután rajtakapja Rozit szeretőjével, megöli őt. A komplexek torzulásából fakadó frusztráció hozza magával ezeket a látványos és tragikus végkifejleteket. Fráter Zoltán vizsgálatának tárgya Csáth első megjelent kötete, *A varázsló kertje* és a hozzá társítható párhuzamok értelmezése. Példának hozza fel a már egyértelműsített párhuzamokat, mint amelyek *A vörös Eszti* és Andersen meséi, vagy a *Szombat este* és E. T. A. Hoffman figurája között húzódnak meg. További erőteljes párhuzamokra világít rá a Maupassant-novella, az Oidipusz-történet és a *Jolán* című Csáth-novella között. Előbbiben egy férfi feleségül veszi a saját lányát, a testvérszerelem vérfertőző kapcsolata tematizálódik. Thury Zoltán és Csáth novellisztikája is egymás mellé állítható, ahogyan Baudelaire *A gáláns lövész* című prózakölteménye is. Csáth *A két csónak* című novellája egy Narcissus-történetként olvasható, párhuzamosan Oscar Wilde *A tanítvány* című szövegével, amelyben a tó is legalább annyira nárcisztikusan reprezentálttá válik, mint maga Narcissus. Toldi Éva Sava Babiae fordítói munkásságának jelentőségét ecseteli, illetve számos magyar irodalmi mű elhivatottsággal készített szerb fordítását és népszerűsítését a szerb nyelvterületeken. Bár Babiae viszonylag későn fedezte fel Csáth Gézát, a szerző egyes művei már korábban is, főként a Vajdaságban, ismeretesek voltak. A recepció áttekintése nyomán láthatóvá válik, hogy az imént említett térségben valóságos kultusz alakult ki Csáth köré, az oktatásban szinte kötelező tananyagként jelenik meg.

Ezzel szemben a szerb irodalom más térségeiben, illetve a horvát irodalomban, kevésbé intenzív a jelenléte.

Az ötödik egység Csáth kapcsolattörténetét és életrajzát vizsgálja, valamint kanonizációs kérdésekre is fókuszál. Arany Zsuzsanna az alkotói pályáját frissen megkezdő Csáth Géza politikai irányultságáról ír, melyre a *Pesti Napló* szerkesztőségében töltött évek hatottak erőteljesen. A radikalizmusra fogékony, liberális eszméket népszerűsítő laphoz Csáth unokatestvére, Kosztolányi révén került. Csáth érdeklődést tanúsított a szabadkőművesség iránt, így később munkatársa lett a *Világ* című szabadkőműves-napilapnak. Csáth nézetei a polgári radikalizmushoz álltak legközelebb, amelyet nemcsak Budapesten fejtett ki, hanem szülőföldjén is hirdette ezt a szellemiséget. Csáth a későbbiekben jóslatokba is bocsátkozik a jövőt illetően, de az ország intellektuális állapotáról is említést tesz. A Tisza által képviselt irányvonalat kárhoztatja, illetve a Habsburg-dinasztiával való kapcsolatról is ellenséges viszonyulást nyilvánít ki. Egyszersmind Magyarországot kultúra nélküli országnak titulálja, és a szocializmust feltételelesen, mint megoldási lehetőséget látja az ország helyzetére nézve. Mekis D. János *Transzferek és diszkurzív interferenciák* című tanulmányában elméleti keretbe ágyazottan fejt ki az alcímben megjelenő fogalmak jelentéseit. Azon jelenség, amikor egyes diszciplínák és tudásmezők tudásformái interakcióba lépnek egymással, diszkurzív interferenciaként lépnek fel a szerző interpretációjában. Véleménye szerint Csáth életműve tobzódik ezekben a mintázatokban, hiszen orvostudomány, ter-

mészettudományok, bölcsészet és művészettudományok tézisei egyszerre lelhetőek fel szövegeiben. Az így létrejött módszertani és episztemológiai együttállások, illetve retorikai és poétikai megoldások az egyes diskurzusok kölcsönhatásaként értelmezhetők. A cím másik eleme, a tudástranszfer a tudás új elemében való hasznosíthatóságával, egyik területről a másikra való átvihetőségével foglalkozik. A tudástranszfer problémája Csáth Géza esetében is alkalmazható megközelítés, mivel az egyes irodalmi művek diszkurzív dichotómiái reprezentatív transzferhelyzetekként értelmezhetők. Major Ágnes szerint az elmúlt évtizedekben számos olyan biofikció látott napvilágot, amelyekben Csáth alakja egy fiktív történet részévé válik. Ezekben a művekben Csáth önreflexív és autobiografikus szövegei válnak hangsúlyossá. A szerző kérdésfeltevései arra irányulnak, hogy az utókor hogyan viszonyul az ezekből a textusokból kirajzolódó Csáth-képhez, ugyanakkor milyen művészi terv megvalósításához jelenthet inspirációforrást a Csáth-jelenség. Ehhez elsődleges forrásul Csáth *Naplója* szolgál. Csáth számok uralta élete vagy grafomániája egyszerre válhat paródia tárgyává, és mutat-hat rá kényszerességére, szorongásaira. Női nemhez való viszonyulása is rekonstruálható szövegeiből, amelyek női történeti fókuszú elemzésekre is alkalmasak. Az iránta tanúsított biofikciós érdeklődés centrumában számos jellegzetesség áll, melyeket Major a tanulmány végén listászerűen felsorakoztat. Major szemléletében biofikcióról akkor beszélhetünk, hogyha a szerzőtől különböző valós életrajzi személy egy fiktív történet főszereplőjévé válik. A fiktív és faktuális elemek

aránya viszont számos kérdést felvetethet, mindazonáltal a fikciós műveletek kiemelten fontos szereppel bírnak a szubjektum megalkotásában, ugyanakkor anticipálják annak lehetetlenségét is, hogy teljes mértékben pontos és hiteles ábrázolása valósuljon meg az egyénnek. Reflektál az életrajzi regények aktuálisan negatív megítélésére, melyen nem segít az sem, hogy a népszerű tömegigényeket kiszolgáló, nem irodalmi igénnyel megírt biofikciók elárasztják a könyvesboltok polcait. Csáth alakját viszont sokféle módon fikcionalizálták már különböző műfajokban. Ezek a művek figyelemreméltó módon Csáth életrajzi alkalmását avatják hősükké, elrugaszkodottan az élettörténet hiteles és pontos ábrázolásától. Esterházy Péter több művében találunk erre utalást, ahogyan Tolnai Ottó *árvacsáth* című vereskötetében, vagy Orbán János Dénes *A nagy P* című paródiájában is. Murzsa Tímea tanulmányában Lovas Ildikó *Amikor Isten hasba rúg* című kötetének Csáth-képét elemzi. A szerző Csáth kapcsán különös figyelmet fordít a kanonizáció problematikusságára, amely Lovas Ildikó szövegének is egyik központi témája, és amelyet a mű tudatosan igyekszik kimozdítani rögzült állapotából.

Az utolsó részben az adaptációk bemutatása és vizsgálata kerül előtérbe. Gelencsér Gábor Csáth Géza műveinek filmes adaptációit veszi górcső alá. A Csáth-filmek korpuszának teljességre törekvő áttekintése után arra keresi a választ, hogy az író művészete milyen filmformai megoldásokra kínál lehetőséget. Csáth halálát követően hosszú ideig nem vált adaptációk tárgyává, ami az író provokatív témái, különösen a szexualitás és az erőszak naturalista, zavarba ejtő leírásával

magyarázható. Eleve a kor jellege, erkölcsi szemlélete sem kínált volna megfelelő eszköztárat ahhoz, hogy ezekhez a leírásokhoz mozgóképes ábrázolásformát társíthasson. Tehát a legelső Csáth-filmre sokáig várni kell – ez végül 1968-ban jelenik meg *Családi tűzhely – Janika* címmel. A legkiválóbb filmes Csáth-adaptációnak *A varázsló álma* (1987) című filmet nevezi, amely az életmű egyéni vonásainak figyelemreméltó értelmezését nyújtja, mindemellett olyasmit fogalmaz meg, amire tudományos értekezések sora tesz kísérletet. Sághy Miklós tanulmánya hangsúlyozza annak a kettőségnek a jelenvalóságát, amelyik a Csáth írói szövegeire és alakjára reflektáló mozgóképi alkotások esetében figyelhető meg. A filmek egyik része Csáth figuráját helyezi előtérbe, másik része pedig a szövegeit tematizálja és azokkal lép értelmezői viszonyba. A tanulmányíró Szász János *Ópium – Egy elmebeteg nő* naplója című film értelmezési lehetőségeit vizsgálja, melynek középpontjában a Csáth naplóiból kivetülő morfiumpfogyasztás és szexuális túlfűtöttség az adaptáció meghatározó részévé válik. A film színre viszi az esettanulmány figurájának, G. kisasszonynak a klinikai kór- és kezeléstörténetét, valamint orvosának, Brenner doktornak a válsághelyzeteit.

Összegzésképpen úgy gondolom, hogy a kötet valóban elmélyült és mintegy kiszélesített perspektívában képes láttatni Csáth Géza irodalmi és orvosi tevékenységét, politikai nézeteit, kapcsolat-hálóját, nőkkal és pácienseivel való viszonyait. Recenzensként a kötet legjelentősebb érdemének azt tartom, hogy jelentősen hozzájárul Csáth Géza modern irodalmi alakként, értelmiségi és művészfigura-

ként való újraértelmezéséhez. Arra a kérdésre pedig, hogy miket szedhet az olvasó – akár mint laikus kíváncsiskodó, akár mint szakmai érdeklődő – a varázsló kertjéből, azt emelném ki, hogy többek között egy korántsem mindennapi, sőt provokatív életút zsenje és erős fűszálait,

a személyiség és pszichoanalízis kutatásának és irodalmi reprezentációjának már virágzásra váró kezdeményeit, valamint mesék, parafrázisok, keret- és biofikciók, komplexek, interferenciák és adaptációk varázsbokrait is megtalálhatja benne.

Furus Zsolt

